

Jana Pleskalová

Hypokoristika v češtině (Přednášky a besedy z XL. běhu LŠSS, 2007, s. 150–158).

(Příspěvek vznikl v rámci Výzkumného centra vývoje staré a střední češtiny od praslovanských kořenů až po současný stav, č. LC546)

S vlastními jmény osobními, jako jsou např. *Katka, Kačenka, Klárinka, Bára, Jája, Michalka, Miša, Marťa, Terka, Veru, Saša, Ali, Domča, Gábina, Jituška, Kamilice, Kiki, Lukyn, Péřa, Rady, Štěpa, Honzík, Zdenál, Tom, Filda, Kuba, Ondráš*, se v oficiální komunikaci nesetkáme (nebo alespoň bychom se setkat neměli). Jde totiž o tzv. hypokoristika, jejichž doménou je neoficiální, tj. domácí, důvěrné, přátelské prostředí. Česká onomastika definuje hypokoristika jako expresivní obměny neutrálního jména, a to propria (křestního jména – *Adam* > *Ád'a*, příjmení – *Brodský* > *Bród'a*), méně často apelativa (*kamarád* > *kámoš*), vhodné pouze pro neoficiální komunikační sféru. Podle stupně a charakteru expresivity v dané komunikační situaci se rozlišují meliorativa (hypokoristika s kladným citovým zabarvením – *Evuška* < *Eva*) a augmentativa a pejorativa (názvy zhrubělé, provázené většinou záporným citovým příznakem – *Evisko* < *Eva*). Meliorativa se nejvíce uplatňují v prostředí rodinném a nejčastěji je užívají prarodiče při pojmenovávání svých vnuků a vnuček. Augmentativa sice primárně vyjadřují hodnocení negativní (*Martiňák* < *Martin*, *Evisko*), ale v dnešní době plní i jiné funkce: jsou oblíbená v kolektivech mladých lidí (ve škole, v sportovních oddílech, partách), kde mají za úkol vzbuzovat dojem dospělosti, síly, případně mužnosti toho, kdo je nosí. Odtud se dostávají do rodin; nejprve je používají sourozenci a od nich je pak přejímají rodiče, kteří často vystupují v roli kamarádů. Ale je třeba zdůraznit, že záleží především na konkrétní situaci; vnímání záporného či naopak kladného citového náboje v užitém hypokoristiku je záležitostí individuální. Např. v důvěrném styku může mít formace obecně považovaná za zhrubelou citový náboj kladný.

Nápadným rysem českých hypokoristik je jejich početnost (ke jménu Marie jich existuje asi 80) a dále formová rozrůzněnost. Bohatý repertoár slovtvorných prostředků, které se připojují k různě zkráceným antroponymickým základům, umožňuje vytvářet velké množství těchto proprií. Mezi nimi je i řada originálních až exkluzivních jmen, jež významně zpestřují běžné vyjadřování (např. *Horňajs* < *Horníček*, *Machy* < *Marek*, *Kita* < *Kristýna*). Pro ilustraci uveďme, že M. Knappová (1989) uvádí 40 sufixů, jimiž se derivují mužská hypokoristika, a více než 40 sufixů odvozujících hypokoristika ženská. Ale je jich ještě více;

zejména ve velmi důvěrném kontaktu se lidské vynalézavosti a nápaditosti meze nekladou (*Handulka, Handulinka* < *Hana, Pepáček, Pepulínek* < *Pepa, Ižan* < *Išek* < *Julius*).

A právě ono citové zabarvení hypokoristik je příčinou, že je v České republice nelze užívat ve funkci křestního/rodného jména, tj. jména, které zároveň s příjmením slouží k sociální legalizaci osobnosti v oficiálním styku. V praxi to mimo jiné znamená, že hypokoristika nemohou být zapisována ani do matriky, ani později do osobních dokladů svého nositele (občanský průkaz, pas, atd.).

V dnešní češtině se hypokoristika odvozují nejčastěji z křestních jmen (*Dagmara* > *Dáša*) a jiných hypokoristik (*Dáša* > *Daška, Dášenska*). Případy, kdy se tvoří hypokoristika z příjmení (*Vanclík* < *Vancl*), jsou v menšině. Hypokoristika se tvoří jednak v souladu s užívanými slovotvornými typy (*chlapeček* – *Jareček*), jednak, a to v menší míře, podle místních (nářečních), rodinných a individuálních dispozic, např. nářeční hypokoristika se sufixy *-ul, -ur* (*Žanul* < *Jan, Janur* < *Jan*) na východním Těšínsku (Téma, 1970: 680). Formace od apelativ se tvoří obdobně a označují většinou příbuzenské vztahy, např. *tatíček, mamuška, dědounek*. V této přednášce jim nebudu věnovat pozornost.

Základní typy českých hypokoristik: (1) Tvoří se od plných (a) a redukovaných základů. Jako redukovaný základ slouží začátek (b), střed (c), konec (d) jména, eventuálně některé jeho části (e). K nim se připojuje odvozovací sufix, může být i nulový.

(a) *Hana* > *Hanka, Haninka*; *Lukáš* > *Lukášek*. Z příjmení: *Vancl* > *Vanclík, Pink* > *Pinkoš*.

(b) *Tomáš* > *Tom, Tomík*; *Přemysl* > *Přemek*; *Adam* > *Áda*; *Stanislav* > *Standa*; *Jarmila* > *Jarka, Jaruna*; *Světlana* > *Světla*... Z příjmení: *Beryn* < *Beránek*. – Nejčastější typ odvozovacího základu.

(c) *Antonín* > *Tonda, Toník*.

(d) *Alžběta* > *Běta, Bětuška*; *Robert* > *Bertík*; *Jaroslav* > *Slávek, Sláva*; *Jakub* > *Kuba, Kubík, Kubíček*.

(e) *Rafaela* > *Rala*; *František* > *Fana*.

(f) Hypokoristika se rovněž tvoří na základě zvukových variací, nejčastěji opakováním první slabiky jména: *Jaroslav* – *Jája, Dagmar* – *Dáda*.

(g) Hypokoristikum je odvozeno z jiného základu, obvykle přejatého z cizího jazyka: *Pepa*, domácí podoba jména *Josef*, která vznikla podle italského hypokoristika *Peppe* (< *Giuseppe*), *Honza* zase podle něm. *Hans* < *Johannes*.

Jak patrně z uváděných příkladů, odvozování hypokoristik provázejí samohláskové a souhláskové alternace podobně jako tvoření ostatních českých slov: *Petr* > *Pěťa*, *Michal* > *Miša*, *Jiří* > *Jirka* atd.

(2). Dále může ve funkci hypokoristika vystupovat:

(a) Oficiální podoba jiného, zpravidla formálně podobného jména (*Dana* pro *Danielu*, *Oleg* pro *Oldřicha*).

(b) Cizí ekvivalent základní podoby (*Pítr*, tj. angl. *Peter*, pro *Petra*).

(c) Domácká podoba jiného jména, *Petrovi* se říká *Pepan*.

(d) Křestní jméno, tedy jméno oficiální. Např. desetiletý chlapec *Ilja* je v rodině i ve škole osloven pouze touto základní podobou jména. Často jde o jména velmi neobvyklá, která pro svou neobvyklost „nemusí působit neutrálně“.

(e) V oblasti hypokoristik se hojně uplatňují individuální rodinné dispozice, využívá se i rozvíjející se řečové schopnosti dítěte. Dítě si samo vytvoří variantu svého jména a ta mu zůstane: *Věra* si říkala *Jája*.

U jednotlivých sufixů a hypokoristik jimi odvozených lze určit různý stupeň expresivity a ten se během vývoje mění. Některá hypokoristika v běžně mluveném jazyce své expresivní zabarvení ztrácejí, neutralizují se. Jsou to především mužská jména odvozená sufixem *-ek* (*Radek*, *Mirek* < *Radoslav*, *Mirolav*), ženská se sufixem *-a*, *-ka* (*Magda* < *Magdalena*, *Radka* < *Radoslava*). Některá z nich se dokonce stávají jmény křestními, tedy oficiálními.

Hojná a většinou jen mírně expresivně zabarvená jsou hypokoristika na *-i*, *-í*, *-y*, jež byla v průběhu vývoje češtiny většinou převzata z německého prostředí, event. vznikala podle tohoto vzoru: *Rudi*, *Poldi*, *Fany*, *Fani*... K jejich rozhojnění přispívalo též krácení (*Ladi* lze považovat i za zkráceninu z *Ladislav*, *Jiří* z *Jiřina* apod.). Jak vyplývá z uváděných příkladů, formanty *-i*, *-í*, *-y* slouží k odvozování hypokoristik mužských i ženských bez rozdílu (*Fany* < *František* i *Františka*, *Stani* < *Stanislav* i *Stanislava*). Obdobně, tj. bez ohledu na pohlaví, tvoří hypokoristika také sufixy *-a* (*Mila*), *-ča* (*Kamča* < *Kamil* i *Kamila*), *-da* (*Venda* < *Václav*, *Václava* či *Vendula*), *-ja* (*Kája* < *Karel*, *Karla*), *-ka* (*Jarka* < *Jaroslav*, *Jaroslava*), *-ša* (*Saša* < *Alexandr*, *Alexandra*). Pokud se záměrně utvoří ženské jméno mužskými příponami (*Evík* < *Eva*, *Nikoušek* < *Veronika*) a opačně mužské hypokoristikum příponami jinak odvozujícími hypokoristika ženská (*Ladička* < *Ladislav*), nesou tyto formace výrazný expresivní příznak. Zda půjde o zabarvení kladné či záporné, záleží na pojmenovateli a konkrétní situaci.

Mezi jednotlivými příponami dochází k vzájemnému prolínání a spojování, výsledkem těchto procesů jsou složené sufixy umocňující původní expresivní zbarvení. Zvláště v případě sufixů s deminutivní a na ni navazující hypokoristickou funkcí vznikají celé řady formací se stupňujícím se kladným citovým nábojem: *Věra – Věrka – Věruška – Věrušička – Věrunka – Věrunečka – Věrušinka – Věrušinečka* atd.). Podobně je tomu i u mužských hypokoristik: *Pepa – Pepík – Pepíček – Pepáček – Pepánek – Pepáneček – Pepoušek – Pepušínek*.

Z uvedeného vyplývá, že vedle hypokoristických přípon z expresivního hlediska téměř neutrálních lze vyčlenit současné expresivní přípony obsahující výrazné zbarvení

(a) meliorativní: *-íček, -eček, -íšek, -ínek, -oušek, -ánek, -áček* pro mužská jména a *-ulka, -uška, -unka, -inka, -ušinka, -ečka, -enka, -ík* pro jména ženská (jde o rozšířené varianty sufixů *-ek* a *-ka*);

(b) augmentativní, zveličující, pejorativní: *-ál (Zdenál), -an (Boban)* atd. pro mužská jména, *-una (Miluna), -uša (Januša), -unice (Jarunice), -ušica (Gabušica)* atd. pro ženská jména, ale záleží na konkrétní situaci.

Ani míra expresivity jednoho a téhož sufixu není vždycky stejná. Suffixy *-ša* u *Dáša, Máša* působí neutrálně, zatímco např. u podoby *Jáša* z *Jaroslav* expresivně. Míra expresivity závisí na rozšířenosti, obecné známosti dané podoby. *Dáša* je jméno běžně užívané, *Jáša* sporadické, dále na komunikační situaci, intonaci promluvy, vztahu k pojmenovávané osobě a širšímu kontextu. Rozdíly mohou být, jak bylo naznačeno výše, i mezi nářečními oblastmi. Jména *Žofo, Bohuna* jsou ve slezských nářečích augmentativa, v Čechách jsou to podoby neutrální.

Dnešní výzkumy ukazují, že se začínají prosazovat sufixy *s-ové*. Zatímco Knappová (1989:33) uvádí pouze formanty *-s, -ys (Adas, Matys)*, máme z počátku 21. století doloženy další: *-us (Mirus, Petrus), -is (Leonis < Leona), -ias (Marias < Marek), -es (Mates)*.

Bohatý repertoár slovtvorných prostředků sloužících k tvoření hypokoristik je výsledkem tisíciletého vývoje češtiny, která zase těžila ze svého praslovanského dědictví. Dnešní stav má tedy své kořeny v nejstarší češtině a díky českým antroponymům dochovaným v latinsky psaných písemnostech 11.–13. stol., které se týkaly českých zemí a české reality vůbec, můžeme tyto kořeny odhalit.

V 10.–13. století panovala jednojmennost, to znamená, že každý člověk byl na oficiální úrovni označován jediným vlastním jménem. Do konce 13. století většinou nebylo doplňováno jménem dalším. Svědčí o tom doklady ze starobylých kronik i administrativních

textů, v nichž jsou osoby označovány jediným jménem, které bylo patrně jejich jménem základním, oficiálním. Ale počet základních jmen nebyl tak velký. Aby se jména často neopakovala, vznikaly v neoficiální sféře, kde byla tato potřeba nejnaléhavější, jejich různé domácké obměny (hypokoristika) a ty pak od sebe odlišovaly jedince stejného jména: *Jaroslav – Jaroš, Jarek, Jareš, Sláva, Slavat, Slavata, Slavík, Slávek, Slavoň, Slavoš* (Pleskalová, 1998:133, 141). Mnohá z užívaných hypokoristik nakonec se svým nositelem srostla natolik, že ztratila expresivní funkci a začala svého nositele označovat na veřejnosti jako jméno základní (*miles Boguška*, tj. rytíř jménem Bohuška). Díky těmto „formálním“ hypokoristikům, která se dostala do latinských písemností, víme, že už nejstarší česká hypokoristika se tvořila obdobně jako dnes. Většina hypokoristických sufixů je velmi starobylých, neboť je doložena již v období 12.–13. stol. (v některých případech nelze stanovit, zda jde o jméno ženské či mužské, protože v těchto starobylých písemnostech údaje o přirozeném rodu pojmenovávaných schází): *-a* (*Jura, Vojta*), *-ica* (*Vlastica*), *-ek* (*Radek*), *-ka* (*Radka*), *-ík* (*Otík*), *-unka* (*Bogunka*), *-ula* (*Vacula*), *-an* (*Radan*), *-ena* (*Božena*), *-ňa* (*Máňa*), *-oš* (*Luboš*), *-ušě* (*Petrušě*) atd. Jak patrně z uváděných dokladů, jež pocházejí z 12.–13. stol., užívají se mnohá starobylá antroponyma dodnes.

S rozvojem společnosti stále častěji vystávala potřeba druhého, doplňkového jména, které by odlišovalo jedince se stejným jménem základním. Od 14. stol., kdy se při křtu začala dávat přednost jménům světeckým, přebírala funkci příjímí, tj. jména doplňkového (nezávazného, nedědičného, neustáleného – *Jan Jaroš*), často i tato formální hypokoristika. V roce 1780, kdy byla v českých zemích uzákoněna závazná dvoujmenná pojmenovací soustava (křestní jméno + příjmení), stala se formální hypokoristika spolu s ostatními druhy příjímí vhodným podkladem pro příjmení (*Jan Jaroš*). A proto máme v češtině nejen pravá hypokoristika, aktivně užívaná v neoficiální sféře (*Pavlík* < *Pavel*), ale také jejich starobylé pozůstatky v českých příjmeních (*Tomáš Pavlík*).

Literatura:

- HÁJKOVÁ, K. (2006): *Tvoření hypokoristik*. Brno (bakalářská dipl. práce, rkp.; vznikla pod vedením J. Pleskalové).
- KNAPPOVÁ, M. (1989): *Rodné jméno v jazyce a společnosti*. Praha: Academia.
- PLESKALOVÁ, J. (1998): *Tvoření nejstarších českých osobních jmen*. Brno: Masarykova univerzita.
- TÉMA, B. (1970): Chlapecká a mužská hypokoristika na východním Těšínsku. *Zpravodaj Místopisné komise ČSAV*, 11, s. 678–685.